

Temps de memòria

Les empremtes de la història en el paisatge del Camp de Tarragona.

La conquesta cadastral de l'espai.

Josep M. Gurt
Anna Marqués

PROFESSORS TITULARS D'ARQUEOLOGIA
UNIVERSITAT DE BARCELONA

Els cadastres romans, com a instruments de repartició del sòl, simbolitzen la conquesta ordenada de l'espai, i han determinat, en gran mesura, l'estructura territorial del paisatge que ens envolta. D'entre els elements que han contribuït a la seva conservació, n'és un de decisiu el camí, o si més no el seu traç, que tendeix a perpetuar-se fins i tot malgrat la pèrdua de la seva finalitat de comunicació en un moment històric. De l'estudi de la xarxa viària i de la morfologia agrària del Camp de Tarragona, mitjançant la recerca de vestigis al paisatge, es desprèn l'existència d'un parcel·lari ortogonal orientat en direcció SO-NE que sembla remuntar-se a l'època romana.

Deixant de banda la seva naturalesa jurídica, el cadastre simbolitza la conquesta de l'espai per part de l'home des del moment que implica una ordenació del territori que, com sabem, queda fixada de manera material en el paisatge mitjançant murets, fosses, arbres, fites, camins, talussos, tanques, etc.; que delimiten la parcel·la. Aquesta ordenació és també el resultat d'activitats de canalització, irrigació, despedregament i lluita contra el vent, per exemple, que també tenen una plasmació física que tendeix a perpetuar-se, fenomen que s'explica en part pel conservadorisme de les societats agràries, a les quals s'acumula l'experiència heretada que és el fruit d'un saber multiseccular, producte de nombroses comprovacions. El que fa que l'estructura agrària tendeixi a perpetuar-se és la seva eficàcia, és a dir, la capacitat d'adaptació al medi. Aquesta situació, però, s'ha deteriorat, especialment en zones sotmeses a determinades evolucions històriques i econòmiques.

Tanmateix, en els paisatges contemporanis és possible de resseguir elements fossilitzats o reaprofitats dels cadastres antics, cercant en la morfologia agrària una xarxa de regularitats amb cronologia relativa coherent.

Xarxa de regularitats. Metodologia

En el cas dels cadastres romans, es tractaria de cercar una xarxa de regularitats basades en la supervivència d'un parcel·lari quadriculat amb orientació determinada i basat en una mesura que obeeixi a un mòdul romà. Els elements que contribueixen decisivament a la conservació del cadastre romà són els camins. Hi ajuda el fet que l'orientació del cadastre obeeix també a raons pràctiques lligades a condicionaments topogràfics. La centuriació —llegiu informació complementària en el text enquadrat d'aquest mateix article— persisteix, doncs, en un conjunt de límits restituïts a la carta topogràfica en forma de signes convencionals. En paisatges on l'estructura agrària es conserva bé, és fàcil de retrobar la unitat de mesura, o algun múltiple seu, buscant-ne coincidències amb punts que constitueixen límits de la divisió parcel·laria. Els problemes comencen quan ens enfrontem a paisatges que han sofert grans modificacions en la seva estructura agrària i on, per tant, els vestigis del cadastre romà gairebé han desaparegut. En aquest cas, cal procedir a una anàlisi exhaustiva del territori que permeti d'establir una cronologia relativa dels elements diversos.

2.
L'exemple més conegut de repartiment de terres que ha arribat als nostres dies és el de la ciutat d'Orange. En el fragment que presentem podem veure la parcel·lació quadricular del terreny absolutament independent dels accidents físics en la qual cada parcel·la està numerada i assignada a l'adjudicatari.

(Fotografia extreta del llibre *Misurare la terra: centuriazione e coloni nel mondo romano*, Comune di Modena. Assessorato alla Cultura, Museo Civico Archeologico-Etnologico, Edizioni Panini).

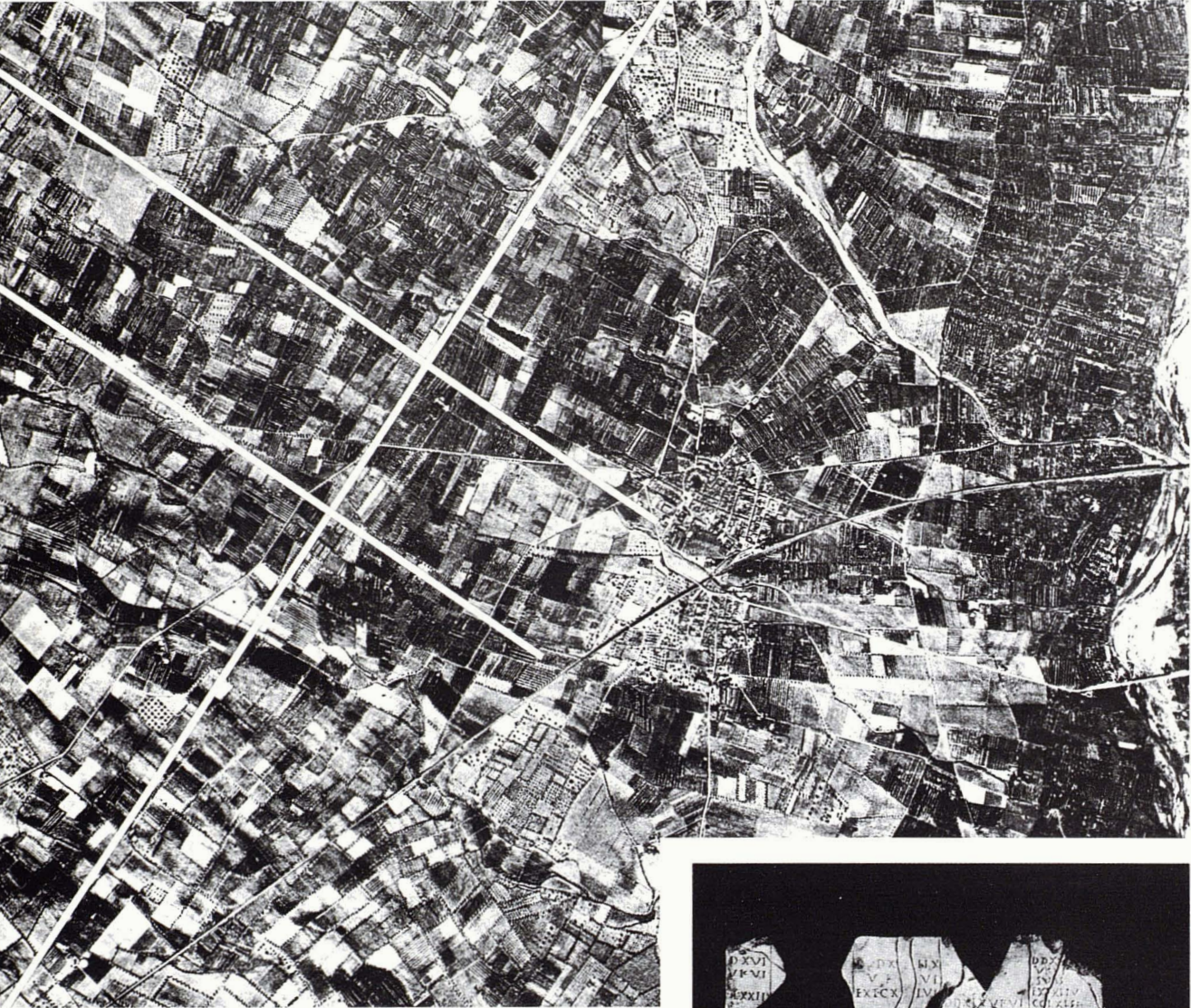
3.
La via Appia i la centurització de la colònia romana de Terracina (Anxur). Miniatura del manuscrit *Palatinus* de l'any 1564 (Segle IX d.C.) Roma. Biblioteca Vaticana.

(Fotografia extreta del llibre *Misurare la terra: centuriazione e coloni nel mondo romano*, Comune di Modena. Assessorato alla Cultura, Museo Civico Archeologico-Etnologico, Edizioni Panini).

1.

Detall del cadastre a la zona del Morell. Les línies sobreimpreses determinen l'ortogonalitat presa per marcar el cadastre i fer els corresponents repartiments.

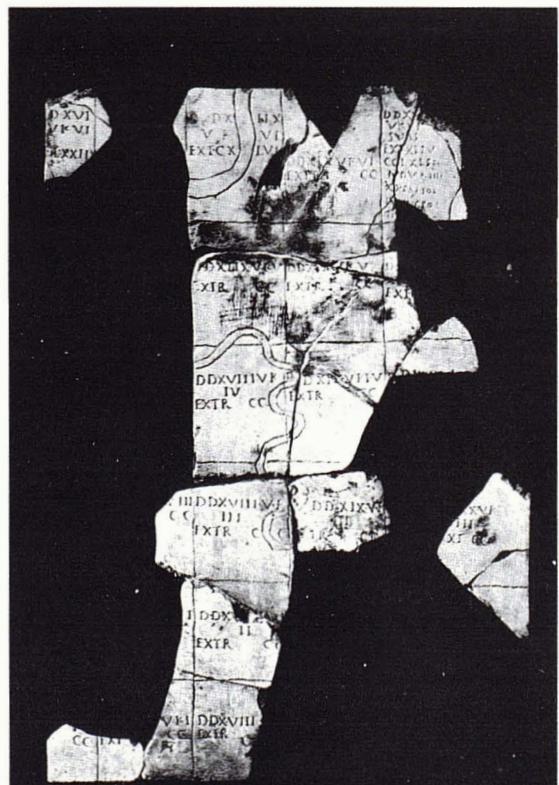
La imatge indica quina és aquella part del cadastre que encara manté l'orientació originària contràriament a la resta de parcel·les que han variat a causa de l'elaboració de cadastres en èpoques posteriors.

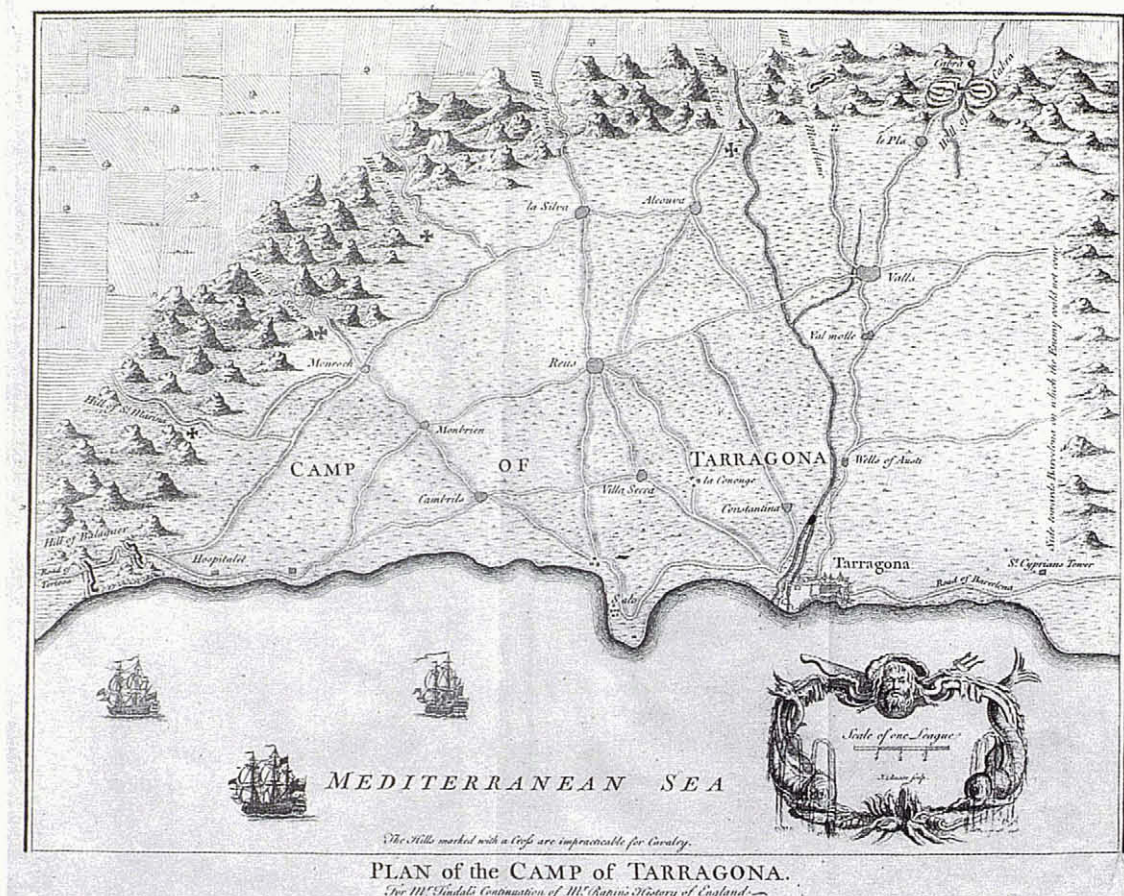

3.

2.

▲ Mapa del Camp de Tarragona de l'any 1745. Els pobles representats es configuren com a cruïlles de camins, i el cercle de muntanyes és l'element decisiu que estructura els eixos de comunicacions. Interessa destacar la importància que es dona al camí de Reus a Valls, avui pràcticament inutilitzat.

Tots els elements d'un paisatge que són obra humana tenen una explicació funcional perquè han estat creats per unes causes concretes i amb una finalitat determinada i mantenen, els uns amb els altres, relacions d'ordre i de dependència. Si bé, un paisatge humà, considerat diacrònicament, hauria de ser un conjunt coherent on tots els seus elements fossin explicables, a la realitat ens trobem que no tenen una funció aparent: camins que no porten enlloc, pobles deshabitats, etc. Són elements clarament fossi-

litzats d'èpoques anteriors que han perdut la seva raó de ser sense acabar de desaparèixer. Mitjançant la recerca d'aquests elements afuncionals i les seves relacions de dependència amb uns altres de determinats, podem intentar una cronologia relativa. En seria un exemple una antiga via reduïda actualment a límit de parcel·les. Si les parcel·les s'hi basen, hi neixen, és que són posteriors. Les relacions de dependència impliquen sempre relacions d'ordre.

El Camp de Tarragona

«El Camp de Tarragona» és el nom, documentat a partir de l'any 1314, que abasta el territori comprès per les actuals comarques de l'Alt Camp, el Baix Camp i el Tarragonès. Morfològicament, el Camp és un amfiteatre, gairebé un triangle de muntanyes envoltant una plana.

Geològicament, les terres planes ocupen l'espai d'una fossa tectònica excavada originalment pel mar i reomplerta amb materials sedimentaris durant el miocè. La plana del Camp és limitada a llevant pel bloc anomenat del Gaià; a l'angle més interior, per la serra de Miramar, que ve a lligar el massís de Prades, a continuació del qual vénen les muntanyes de Ponents. La hidrografia es redueix a un parell de rius, el Gaià i el Francolí, i un seguit de rieres. Són molt importants les aigües subàlvies o freàtiques.

El Camp de Tarragona ha estat sempre, tal com diu J. Cardó (Cardó Soler, 1983), un gran espai agrícola. El mateix nom suggereix el protagonisme de les terres planes i l'important lligam amb la ciutat-port que li dona nom, Tarragona, l'antiga *Tarraco*. L'arqueologia ens parla d'un intens poblament rural

El traçat dels camins més antics s'adapta a la morfologia de les terres planes del Camp resseguint la forma de la plana o, com en el cas del camí de *Tarraco* a *Ilerda*, vorejant el Francolí. La parcel·lació ortogonal detectada presenta una orientació en direcció SO-NE, reforçada pels camins.

del Camp en època romana, que devia generar una activitat estretament relacionada amb la ciutat. De fet, la història agrària del Camp només s'interromp durant els segles X i XI, en què fou franja fronterera de la reconquesta, sense que això n'impliqués un total despoblament. És molt probable que molts dels nuclis actuals del Camp, que tenen el seu origen en la repoblació medieval, tinguin antecedents d'època romana.

La indiscutible unitat física del Camp no impedeix de manifestar la personalitat de les ciutats de Reus, Valls i Tarragona, que són les que han donat origen a la divisió comarcal.

Actualment, com a factors que incideixen decisivament en la morfologia agrària del Camp, podem assenyalar: uns canvis agrícoles que responen tant a noves tècniques i noves necessitats, com a noves mentalitats; una industrialització d'empenta i un intens turisme centrat, sobretot, a la costa (Cardó Soler, 1983).

Vestigis del paisatge romà

Per a la recerca de vestigis del paisatge romà al Camp de Tarragona, és a dir, no solament dels nuclis de població (viles) sinó d'una possible cadastració, la seva relació amb aquests nuclis de població i amb les vies que unien *Tarraco* amb

unes altres ciutats, cal començar per estudiar el mapa 1:25.000 de l'«Instituto Geográfico Nacional», superposant-hi una retícula que correspon exactament al model d'una centúria clàssica, per tal de comprovar si en els límits del parcel·lari actual i els camins s'observa una orientació privilegiada i l'existència d'una mètrica romana. Els resultats no són gaire encoratjadors, però cal dir que el mapa 1:25.000 resulta útil a les zones molt ben conservades, cosa que no sembla que sigui el cas del Camp de Tarragona. No obstant això, sembla perfilar-se una orientació general de les parcel·les en direcció SO-NE corroborada per l'orientació urbanística de l'antiga *Tarraco* i per l'existència d'un camí,

Agrimensura

En sentit estricte, entenem per cadastre la documentació escrita, referida a un cens territorial, que ens permet la identificació de les propietats immobles d'una determinada zona, la constatació del caràcter dels seus productes i la quantificació dels ingressos que en resulten. És, doncs, el resultat d'una operació d'agrimensura i d'una operació d'assentament fiscal mitjançant la qual s'estableix una base fixa en el repartiment de l'import territorial, i implica una definició jurídica que determina l'estatut de les terres i els drets i els deures dels seus ocupants, propietaris o no.

El cadastre romà

Tècnicament i físicament, un cadastre romà és una estructura quadriculada que, per la materialització de línies paral·leles i perpendiculars, genera superfícies elementals quadrades o rectangulars. Es caracteritza per la repetitivitat d'un mateix mòdul, l'alineació sobre una mateixa i única direcció, una gran homogeneïtat i una extrema rigidesa del conjunt. Però si la retícula és la forma típica del cadastre romà, no n'és una forma exclusiva, i per tal de poder distingir un cadastre antic d'un de modern, s'ha de recórrer a la mètrica.

Centuriació

De totes les formes d'actuació cadastral romanes, la més coneguda pels historiadors i la més abundantment documentada és la centuriació, que no és res més que «un sistema ortogonal de camins, una autèntica quadrícula traçada pels agrimensors romans per procedir a l'organització i conreu de l'espai agrícola d'una manera sistemàtica» (Ariño Gil, 1987). Aquesta quadrícula es constitueix sobre la base de dos eixos que es tallen perpendicularment, anomenats *cardo* i *decumanus*. La centuriació s'inscriu en un procés històric clarament datat. S'aplica a partir de la colonització de la vall del riu Po (final del segle III a.C.), quan l'imperialisme romà comença a conquerir les grans planes. Cada quadrat definit pels *cardines* i *decumani* s'anomena *centuria*. La seva dimensió es calcula en peus romans. Un peu romà oficial fa 29,57 cm. Cada centúria es divideix en 400 *actus* quadrats. Dos *actus* quadrats constitueixen un *iugerum* —jornal, en la nostra llengua—, la quantitat de terra que es calculava que podia llaurar una parella de bous durant un dia. El *iugerum* és la mesura del treball quotidià, el «camp» entès com a superfície que l'experiència ha associat al treball d'un dia (Favory, 1983), el jornal dels nostres pagesos. Dos *iugera* formen un *heredium*, que en època arcaica designava la propietat dels ciutadans romans, allò que es transmet per herència. Cent *heredia*, doncs, constitueixen una centúria, i d'aquí ve el nom. D'acord amb aquestes mesures, una centúria clàssica de 20x20 *actus* hauria de fer 709,6 m de cantó. En realitat, trobem anomalies causades per variacions en la mesura del peu romà, que poden ser degudes a factors locals.

Una centuriació no és solament un simple instrument de l'imperialisme romà. Com a repartiment del sòl en quadrícules, juga un paper estructurant del territori, exerceix la seva influència damunt l'hàbitat i manté unes relacions determinades amb les ciutats i les vies de comunicació.

aparentment fossilitzat, no asfaltat i anomenat Camí de Montblanc a Vialfranca. Vist això, cal intentar una cronologia relativa a base dels elements funcionals que semblen més interessants.

Els camins, generadors d'estructura i d'ordre

Com dèiem abans, els elements que contribueixen decisivament a la conservació dels cadastres són els camins. La xarxa viària té un paper estructurador i de modificació morfològica del territori. Ha estat creada en raó d'unes determinades necessitats i interessos i, alhora, és el fruit d'un procés històric anterior. Això vol dir que els camins, a banda dels condicionaments físics que els determinen, varien segons el moment històric i arriben fins i tot a desaparèixer quan perden la seva raó de ser. Llavors, el seu traçat tendeix a perpetuar-se com a límit de parcel·les o, de vegades, com a límit municipal.

Actualment, la xarxa viària del Camp s'estructura a dos nivells com a resultat de dos tipus de necessitats de comunicació: les que conceben el Camp com una zona de pas, i les que generen les ciutats mateixes del Camp. Com a exemple del primer nivell, podem esmentar les dues autopistes que el creuen, i com a exemple del segon, les carreteres que uneixen les actuals ciutats de Reus, Valls i Tarragona. Si analitzem les vies que uneixen actualment aquestes ciutats, veurem que entre Reus i Valls no hi ha un camí directe. L'estudi de les fotografies aèries, però, mostra l'existència d'un antic camí, que encara s'anomena Camí Ral, com demostra un mapa de l'any 1745, on el camí de Reus a Valls és l'itinerari que organitza la xarxa viària. L'anàlisi fotogràfica mostra també que a determinats sectors, per exemple dins el terme municipal del Morell, aquest Camí Ral es desdobla i pren el nom de Camí Antic de Valls a Reus. Aquest «Camí Antic», desaparegut gairebé en la seva totalitat, porta una orientació SO-NE idèntica a la que detectem a la major part de parcel·les del Camp.

El Camí de Tarragona a Valls passant per Vallmoll és documentat ja en mapes del segle XVIII. Possiblement el seu origen sigui anterior però, en tot cas, l'anàlisi de les fotografies aèries mostra que és posterior al parcel·lari que travessa.

Una carretera i una autovia uneixen actualment Tarragona i Reus. Aquesta dualitat és deguda a necessitats que són absolutament modernes. Però el traçat de la carretera apareix ja en mapes de l'any 1848, i passant per la Canonja, l'any 1745.

Les comunicacions entre Tarraco i Ilerda

No és l'objectiu d'aquest article reconstruir l'antic traçat de la Via Augusta, però sí d'intentar esbrinar el de la via que unia *Tarraco* amb *Ilerda* travessant el Camp. La barrera de les serres de Prades i de Miramar limita les possibilitats de pas de la via a dos punts: el Pas de la Riba i el Coll de Lilla. El pas de Pla de Cabra no sembla haver estat molt freqüentat.

L'itinerari de Tarragona a Lleida es fa actualment mitjançant la carretera nacional que passa per Valls i Vallmoll i va a buscar el Coll de Lilla. L'anàlisi del parcel·lari fa pensar que possiblement, en època romana, el Camí seguia un itinerari diferent. La carretera comarcal que passa per Constantí, el Morell, el Rourell i Picamoixons i va a buscar el Pas de la Riba, acceptada tradicionalment com a lloc de pas de l'antiga via romana, a causa de la troballa d'un miliari al terme municipal del Morell (Montón, 1976-77), es desdobra a les envistes de la Masó, en un camí no asfaltat, que no passa per cap nucli habitat, i continua fins més enllà del terme municipal de Constantí. Aquest camí sembla anterior a la carretera comarcal i es documenta com a «Camí Fondo». El «Camí Fondo» és, a hores d'ara, clarament afuncional i és possible que sigui l'antiga via que unia *Tarraco* amb *Ilerda*.

Aquest treball forma part d'un programa que un equip, format per investigadors de la Universitat Autònoma de Barcelona i la Universitat de Barcelona, porten a terme a Catalunya *Morfologia històrica del territori a Catalunya*, programa finançat per la Comissió Interministerial de Ciència i Tecnologia.

Un altre camí, avui pràcticament desaparegut i que pot rastrejar-se mitjançant les fotografies aèries i la toponímia, és el camí que unia Montblanc amb Vilafranca del Penedès, sense passar per Valls, en un itinerari que travessa Fontscaldes i Vilardida. Desapareix en molts trams, i en alguns continua sota el signe convencional de límit municipal. Aquest camí porta la mateixa orientació que trobem en el Camí Antic de Valls a Reus i en la major part de les parcel·les del Camp. Va a buscar el Coll de Lilla, prenent el Camp com a zona de pas. La carretera comarcal que uneix Reus amb Montblanc pot tenir un origen antic, ja que alguns trams, com el de la Selva del Camp a Alcover, es documenten ja en el segle XVI. Aquest camí és perpendicular al de Vilafranca del Penedès a Montblanc i paral·lel a l'antic camí de Reus, seguint els límits que li marquen les serres de Prades i de la Mussara.

El triangle de la plana

Dos camins, l'un avui pràcticament desaparegut (el de Vilafranca del Penedès a Montblanc) i l'altre en funcionament (el de Reus a Montblanc) dibuixen un triangle que es correspon en línies generals amb el de la forma de la plana del Camp. El seu vèrtex coincidiria amb els passos de muntanya que obren el camí de Lleida. Aquests dos camins sembla que són molt antics, segons el que es desprèn de la seva relació amb el parcel·lari que els envolta. Alguns altres elements, com el Camí Antic de Valls a Reus, semblen confirmar una orientació privilegiada dels camins, que pot tenir relació amb un antic cadastre o recana, possiblement d'origen romà.

El traçat defensat per a la via romana que unia *Tarraco* amb *Ilerda* no es correspon amb aquesta orientació. Aquest fet, suposant que hi hagi realment una actuació cadastral romana en direcció SO-

NE, no és inusual i el trobem a més llocs en què s'ha demostrat l'existència de centuriacions romanes.

El parcel·lari de l'Alt Camp

El parcel·lari del Camp de Tarragona mostra una orientació general en direcció NO-SE, amb variacions de grau, però que caldria precisar, interrompuda només pels condicionaments imposats per les rieres, els rius i les zones de regadiu que aquests generen. Un altre factor alterador són els parcel·laris de tipus «estrellat», generats pels camins radials que creen els pobles del Camp. Aquest tipus de parcel·lari és típic de l'època medieval. Dins del Camp, no el trobem amb la mateixa intensitat amb què apareix, per exemple, a la plana de Lleida. Aquesta estructura radial té el seu origen en la regla simple que aconsella prendre el camí més curt, que no respecta parcel·laris ja existents i, si de cas hi existeixen, els altera totalment. Aquest fet el constatem en el cas del Camp de Tarragona.

Sembla, doncs, que al Camp de Tarragona es conserven vestigis d'un parcel·lari ortogonal, orientat en direcció SO-NE, l'origen del qual potser sigui molt antic. No es pot, de moment, fer-lo remuntar a època romana, ja que falta un estudi rigorós del seu mòdul mètric; sí, però, que sembla anterior a tota forma de parcel·lari medieval i coincideix amb l'orientació dels camins del Camp que mostren indicis d'una major antiguitat.

JM.G. ☐

A.M. ☐

Bibliografia:

- ARIÑO GIL, E., *Centuriaciones romanas en el valle medio del Ebro. Provincia de la Rioja*. Logroño, 1987.
CARDÓ SOLER, J., *L'evolució dels conreus del Camp de Tarragona a partir del segle XVIII*. Valls, 1983.
FAVORY, F., *Propositions pour une modélisation des cadastres ruraux antiques. Cadastres et espace rural. Approches et réalités antiques*, pp. 51-135. Table Ronde de Besançon 1980. París, 1983.
MONTÓN, F.J., *El miliario de Morell. Boletín Arqueológico de Tarragona*, pp. 133-140. Tarragona, 1976-77.